

رویکرد تحلیلی بر معماری شمس‌العماره در تهران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰

کد مقاله: ۸۷۶۸۴

محمد معید بنویدی^۱، نرگس پروینی^۲، زینب نوری^۳،
آیسن شیخ زاده^۴

چکیده

معماری دوران قاجار، در سه شیوه مورد بررسی واقع می‌گردد. دوره اول شیوه اصفهانی، دوره دوم شیوه تهرانی و دوره سوم شیوه نئوکلاسیک است. موضوع مورد بحث در این پژوهش بنای شمس‌العماره واقع در مجموعه کاخ گلستان تهران، متعلق به دوره دوم قاجار به سبک معماری تهرانی می‌باشد. این سبک تلفیقی از معماری سنتی ایرانی با ویژگی‌های کالبدی نئوکلاسیک غربی در دوران قاجار است و اهمیت این موضوع در این است که شمس‌العماره، به عنوان یکی از ساختمان‌های پیشرو در معماری این دوره کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در پاسخ به این که چه عوامل و ویژگی‌هایی از معماری سبب منحصر بفرد بودن و شاخص شمرده شدن این اثر در دوره قاجار تاکنون می‌باشد، ارزیابی عناصر معماری کالبدی این بنا به تحلیل آن در دوره قاجار کمک شایانی خواهد کرد. پژوهش حاضر در نظر دارد که ویژگی‌های کالبدی استفاده شده در بنای شمس‌العماره، متأثر از عناصر معماری ایرانی و معماری نئوکلاسیک غرب را بیان کرده و آن را مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد. این مقاله به روش تحقیق کیفی و با راهبرد تفسیری-تاریخی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مقالات معتبر و اسناد و متون تاریخی انجام گردیده است. نتایج حاصل از این پژوهش حاکی از آن است که علی‌رغم نقدهای وارده به معماری قاجار آثار شاخص ارزنده‌ای نیز در آن زمان پدید آمد از جمله بنای شمس‌العماره که نمونه موفقی از معماری تلفیقی در ایران بوده و بکارگیری عناصر کالبدی سنتی و نئوکلاسیک غربی به خوبی در آن نمود پیدا کرده است. تحلیل و ارزیابی این عناصر کالبدی، اهمیت و ارزش این بنای پیشرو تاریخی در معماری ایران را آشکار ساخته و نقدهای وارده به خود را نقض می‌نماید.

واژگان کلیدی: معماری، شمس‌العماره، قاجار، کالبد، کاخ گلستان

۱- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده هنر و معماری و عمران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران
(نویسنده مسئول) moeidbenvidi@gmail.com

۲- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده هنر و معماری و عمران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده هنر و معماری و عمران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۴- دانشجوی کارشناسی معماری، دانشکده هنر و معماری و عمران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

معماری معاصر ایران در یکصد و پنجاه سال گذشته هماهنگ با معماری معاصر غرب و با تأثیرپذیری از آن، آثار متعددی در سبک‌های متفاوتی از خود به جای گذاشته است. به ویژه در طی دوران قاجار تحولات زیادی در جامعه و ساختار حاکمیت صورت گرفت که هنر و معماری نیز از آن مستثنا نبوده است؛ در این دوران نفوذ معماری غرب در معماری سنتی ایران نمود پیدا می‌کند و اینگونه تاریخ نوینی برای معماری ایران رقم می‌خورد. در این معماری تحولاتی مشاهده که این روند شامل کوشک‌های حکومتی هم شد و تقریباً همه کاخ‌های قدیمی مرمت و بازسازی گردیدند. کاخ‌ها و بناهایی که در این دوره ساخته شده‌اند متفاوت با بناهای دوره قبلی خود بودند؛ به عنوان نمونه مجموعه کاخ‌های گلستان که یکی از قدیمی‌ترین بخش‌های تهران است و تاریخچه آن به دوره شاه طهماسب اول صفوی باز می‌گردد ولی دگرگونی‌های آن در زمان قاجاریه و بالاخص در سلطنت ناصرالدین شاه، صورت پذیرفت. در ضلع جنوب شرقی این مجموعه بنای شمس‌العماره مشاهده می‌شود که شاخص‌ترین بنای ساخته شده در ارگ حکومتی کاخ گلستان و مرتفع‌ترین ساختمان دارالخلافه ناصری است و کار احداث این ساختمان در سال ۱۲۸۲ هجری قمری به دستور ناصرالدین شاه آغاز و پس از دو سال پایان پذیرفت. ظاهراً ایده این طرح به سبب علاقه پادشاه به ساختمان‌ها و بناهای اروپایی از روی تصاویر ساختمان‌های فرنگی اخذ شده است. (قبادیان، ۱۳۸۳: ۱۵۸) (جدول ۱) این پژوهش بر آن است که این بنای شاخص دوران معماری معاصر قاجار به سبک تهرانی را، مورد تحلیل و ارزیابی قرار دهد.

جدول ۱- ویژگی‌های بنای شمس‌العماره

نام بنا	شهر	تاریخ بنا (ه.ق.)	بانی	شیوه بنا	توضیحات
شمس‌العماره	تهران	۱۲۸۲-۸۴	ناصرالدین شاه	تهرانی	ایوان، قوس جناغی و نیم دایره، مقرنس کاری، نقوش انتزاعی و واقع گرا، بام شیب‌دار با شیروانی، ستون و نرده چدنی

۲- سوال پژوهش

در معماری قاجار به ویژه در دوره خلافت ناصری نبرد تجدد و سنت فراگیر شد و این نبرد در معماری به خوبی قابل مشاهده است که برای درک شرایط آن زمان تحلیل و ارزیابی کاخ‌های آن دوره و عمارت‌هایی نظیر شمس‌العماره می‌تواند به خوبی موید این مهم باشد و در این عمارت ترکیب عناصر سنتی و تجددگرایانه مشاهده می‌شود. سوال اصلی: چه عوامل و ویژگی‌هایی معماری سبب منحصر بفرد بودن و شاخص شمرده شدن این بنا در دوره‌ی قاجار تا کنون می‌باشد؟

سوالات فرعی:

۱. سیر تحولات در معماری قاجار به چه صورتی رخ داد؟
۲. سبک‌های رایج معماری در دوران معاصر قاجار چه بودند؟
۳. سبک تهرانی شامل چه عناصر و ویژگی‌های بارزی است؟
۴. چه بناهایی در معماری معاصر قاجاریه مورد توجه قرار گرفتند؟
۵. تحولات معماری در مجموعه کاخ‌های گلستان چگونه بودند؟
۶. تلفیق عناصر معماری سنتی ایرانی و نئوکلاسیک غرب به چه صورت در بنای شمس‌العماره صورت پذیرفت؟

۳- پیشینه پژوهش

بر اساس نظر اغلب صاحب نظران نگرش مثبتی نسبت به معماری قاجار وجود ندارد. این معماری به نظر آن‌ها یک تقلید فاقد ارزش و پویایی لازم برای نوآوری و احداث بناهای فاخر بوده است. (قبادیان، ۱۳۹۲: ۲۳) آرتور پوپ در کتاب معرفی معماری ایران، در مورد مدرسه مادر شاه در اصفهان این نظر را دارد که این بنا آخرین بنای با ارزش ایرانی است و با ظهور سلسله قاجار هیچ اثر تاریخی مهمی ساخته نشده و ساختمان‌های ساخته شده در این دوره فاقد هرگونه وجه امتیازی است. (پوپ، ۱۳۶۶: ۲۳۱) آندره گدار تاریخ هنر و معماری ایران از ابتدا تا عصر قاجاریه را مورد بررسی تحلیل قرار داده و بخش کوچکی از کتابش را به معماری قاجار اختصاص داده و در این بخش هم به نیکی از معماری این دوره یاد نشده و هیچ اشاره‌ای به بناهای شاخص آن نکرده است. (گدار، ۱۳۵۸: ۴۶۷-۴۶۱) در بررسی سفرنامه‌هایی که در رابطه با این بنای شاخص در آن نقل قول و نظراتی بیان گردیده، می‌توان به سفرنامه ایران و قضیه ایران اشاره کرد که کرز از معماری شمس‌العماره بدین صورت نقل می‌کند: «که برآستی نمونه کار

معماری هوس و تفنن در هنر و معماری جدید ایرانی است.» (کرزن، ۱۳۶۷: ۴۳۱) همانطور که در موارد فوق بررسی و عنوان گشت به علت دیدگاه نقادانه‌ای که نسبت به معماری دوران قاجار وجود داشت معماری این بنای شاخص - شمس العماره - به طور ارزنده‌ای مورد تحلیل و ارزیابی واقع نگردیده، بنابراین این پژوهش در راستای بازنگری ارزش‌های کالبدی این بنا تدوین گشته است.

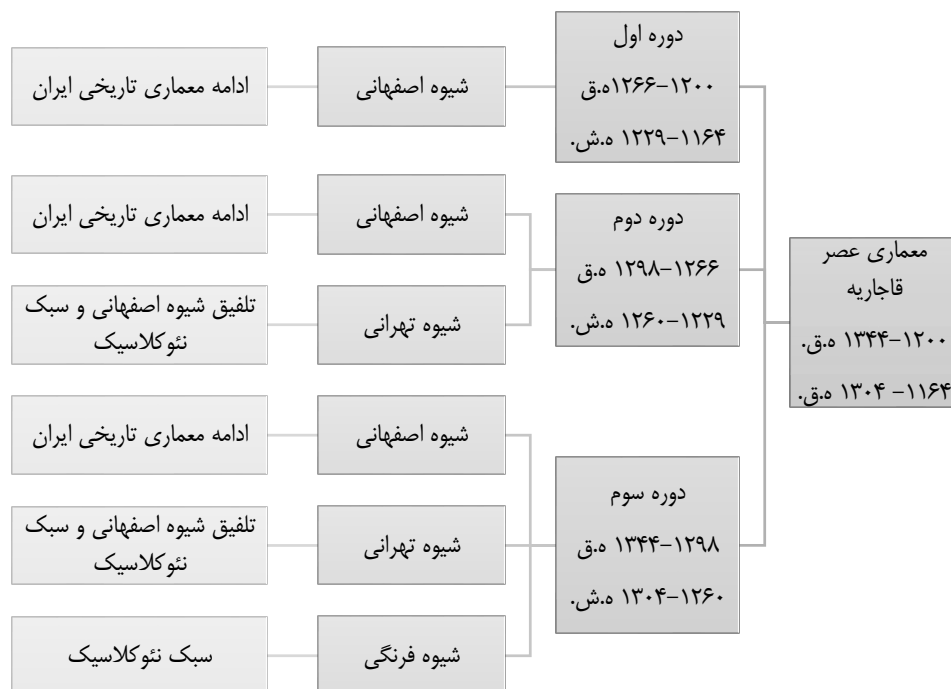
۴- روش پژوهش

با توجه به جهت گیری پژوهش نسبت به اهمیت ارزیابی بنای شمس العماره به عنوان یک مقوله وابسته به معماری دوره قاجار، پس از تبیین شناخت عناصر تلفیق معماری سنتی ایرانی و معماری نئوکلاسیک غرب و نهایتاً دستیابی به اهمیت شناخت بنای شمس العماره به اهمیت این شیوه بدیع معماری در زمان قاجار، با رویکرد تفسیری - تاریخی، آثار مکاتب معماری در دوره قاجار مورد ارزیابی واقع می‌شود. راهبرد تفسیری - تاریخی گونه‌ای از تحقیق تفسیری است با این تفاوت که موضوع آن در گذشته روی داده است به همین سبب جهت پیشرفت پژوهش حاضر مناسب بوده و مد نظر قرار خواهد گرفت. جمع آوری داده‌ها در ابتدا به صورت کتابخانه‌ای است زیرا که باید اطلاعات مربوط به سبک‌های معماری در دوره قاجار از این روش استخراج شوند و سپس روش میدانی مورد استفاده قرار خواهد گرفت، بدین دلیل که شاهد، برداشت و عکس برداری از بناهای شاخص شمس العماره به کمک این روش میسر خواهد شد. از سوی دیگر با توجه به ماهیت روش تحقیق کیفی (مجموعه فعالیت‌هایی چون مشاهده، مصاحبه و شرکت گسترده در فعالیت‌های پژوهشی که هر کدام به نحوی محقق را در کسب اطلاعات دست اول درباره موضوع مورد تحقیق یاری می‌دهند) پژوهش پیش رو روش کیفی خواهد داشت.

۵- مبانی نظری

۵-۱- معماری قاجاریه

معماری معاصر ایران خصوصاً دوران قاجار به سبب خاستگاه سنتی و خودآموز آن در مواجهه با معماری غربی دچار نوعی انفعال گردید چرا که فاقد مراکز منسجم و آکادمی آموزشی بود و این امر موجب گردید توان تاثیرگذاری و تاثیرپذیری از آن را نداشته و دچار نوعی از هم گسیختگی و التقاط گردد. (نمودار ۱) ورود معماری غرب به تهران از زمان سلطنت ناصرالدین شاه یعنی از نیمه قرن ۱۹ اوج دوره تاریخ‌گرایی در غرب صورت گرفت و لذا تغییرات محتوایی در معماری تهران به وقوع پیوست. تا پیش از این تاریخ، معماری در ایران همواره از سنت الگو می‌گرفت (قبادیان، ۱۳۸۳: ۳۰).

نمودار ۱- دوره بندی شیوه های معماری در عصر قاجاریه (مأخذ: قبادیان، ۱۳۹۲: ۳۱)

هنرمندان این دوره هنر خارجی را با هنر ایرانی ادغام کرده، نه هنر ایرانی را در هنر خارجی و این یکی از رویکردهای ارزشمند هنر قاجار است. به علت عدم تحصیلات آکادمیک هنرمندان ایرانی و خودآموزته بودن آن‌ها در این عرصه، آنها توسط تصاویر جا مانده از معماری غرب با آن آشنا شدند؛ در نتیجه تلفیق این دو هنر تا حد زیادی ناخواسته صورت گرفته که صرف نظر از مقایسه آن با هنر اروپا ویژگی‌های ممتاز و یگانه‌ای دارد و همچنین آثار به وجود آمده از نظر هنری بسیار دلپسند هستند. از جمله بارزهای این دوره تاریخی ساخت کاخ‌ها و قصرها می‌باشد. ساخت کاخ انعطاف خاصی از نظر جا و راحتی دارد چرا که کاخ‌ها و قرین شدن آن با باغ و استفاده از تزئینات پر زرق و برق نوید دهنده همین دیدگاه است. این نهادهای کاخی یکی پس از دیگری حضور خود را در توسعه شهر قطعیت می‌بخشیدند و معماری با توجه به سبک غربی ابتدا در آنها شروع شد و پس از آن طراحی شهری تهران را در بر گرفت. به طور خلاصه تنوع فضاها در این دوره افزایش پیدا می‌کند و اگر تکامل معماری را گشایش، شفافیت و سبکی فضاها بدانیم معماری این دوره به عنوان مرحله تکامل معماری قدیمی ایرانی مطرح می‌شود. شکل‌ها، استواری و صلبیت قبلی را ندارند و شکل‌های جدید وارد معماری می‌شوند که سطحی هستند و به تناسب نسبت به دوره‌های قبلی کمتر پرداخته می‌شود و تزئینات معماری تا حد ابتدال سقوط می‌کند. به عبارتی دیگر شاهد تغییر در پلان ساختمان، تلفیق عناصر و اشکال معماری غرب با معماری سنتی، استفاده از تکنیک‌ها و مصالح ساختمانی مناسب‌تر و به کارگیری شیروانی برای به کارگیری پوشش بام‌ها، ویژگی‌های عمده ساختمان‌های این دوره بودند. (بانی مسعود، ۱۳۸۸)

۵-۲- شیوه تهرانی

شیوه تهرانی تلفیقی از معماری سنتی ایرانی با عناصر کالبدی معماری نئوکلاسیک غربی است (نمودار ۲). در اصل منبع الهام این شیوه، از معماری سنتی میراث گذشته است. در معماری سنتی فنون، شیوه‌ها، تزئینات و فرم‌های ساختمانی همواره به تبعیت از راه و روش گذشتگان و در سیر تکاملی آن اجرا شده است. منبع الهام سبک معماری نئوکلاسیک در دوره کلاسیک یونان و رم باستان بوده است. این سبک از اواخر سلطنت ناصرالدین شاه برای کاخ‌های سلطنتی و ساختمان‌های حکومتی مورد تقلید قرار گرفت (قیادیان، ۱۳۸۳: ۱۸). به عقیده بانی مسعود ارزش و اهمیت سبک تهرانی در این است که عرصه‌ای بینابینی و جهش یافته است که تبدیل به دنیایی مستقل و تمام عیار می‌شود. آثار این سبک تخیلی و شگفت آور است و علت آن حضور هنرمندان و معماران عصر زمانه در جریان‌های دگردیسی و تکامل‌های آینده بوده است که به این علت آثار این دوره نیز وضعیتی بینابینی داشته که می‌توان گفت عرصه بینابینی، عرصه گذر است (بانی مسعود، ۱۳۸۸). دکتر پیرنیا در مورد شیوه تهرانی می‌نویسد «شاید بتوان شیوه‌ای را نیز به نام شیوه انحطاط یا شیوه تهرانی نام برد. همانطوری که می‌دانیم از دوره قاجاریه و به خصوص زمان ناصرالدین شاه برخی چیزها تقلید شد.» (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۴۲). منظور دکتر پیرنیا از این شیوه، شیوه‌ای است که پس از پایتخت شدن تهران از اواسط سلطنت قاجاریه متداول گردید.

نمودار ۲ - ویژگی‌های شیوه تهرانی

۵-۳- کاخ گلستان

با بررسی ساختمان‌های دوره ناصرالدین شاه به این نکته پی می‌بریم که علاقه اول وی ساختن کاخ بوده است. کاخ‌های بسیار زیادی به دستور ناصرالدین شاه احداث شد و یا توسعه‌های همه جانبه‌ای صورت پذیرفت.

شکل ۱- نقشه قصر گلستان، اثر تروفیموف، ۱۹۳۱
 (مأخذ: مرکز اسناد تاریخی کاخ گلستان، ۱۳۹۳)

از جمله مجموعه کاخ گلستان که یکی از قدیمی‌ترین بخش‌های تهران محسوب می‌شود و تاریخچه آن به دوره شاه طهماسب اول صفوی باز می‌گردد. به دستور ناصرالدین شاه بسیاری از ساختمان‌ها و محوطه‌های قدیمی کاخ گلستان تخریب و بناها و فضاها جدید به ارگ اضافه شد. طاق‌ها، قوس‌ها، ستون‌ها و تزیینات و پوشش باها با توجه به الگوهای فرنگی ساخته و اجرا گردید. این مجموعه در پایان سلطنت ناصرالدین شاه بسیار متفاوت از ابتدای سلطنت وی بود. تا سال ۱۲۶۴ هجری قمری منبع الهام و الگوی کاخ‌های گلستان، سنت معماری ایران زمین بود ولی در طی سلطنت ۵۰ ساله این پادشاه همچنان که ذهنیت درباریان و امرا هرچه بیشتر متوجه مغرب زمین می‌شد و نفوذ سیاسی و اجتماعی اروپاییان در ایران افزایش می‌یافت، نمود کالبدی آن در طرح کاخ‌های گلستان ظاهر گردید. به تدریج الگوهای سنتی به حاشیه رانده شد و به جای آن تلفیقی از معماری- سنتی و فرنگی و در اواخر سلطنت وی، ظواهر کامل معماری فرنگی جایگزین آنچه می‌شود که بود. (شکل ۱)

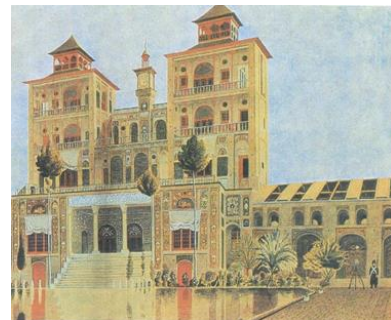
۵-۴- شمس العماره

معماری عمارت‌های ساخته شده در دوران ناصری تحت تاثیر معماری عمارت‌ها و ساختمان‌های اروپایی به ویژه با تقلیدی از معماری عمارت‌های فرانسوی بوده است. می‌توان به تحصیل برخی از دانشجویان ایرانی در اروپا به ویژه فرانسه و حضور مهندسان و معماران اروپایی در ایران و همچنین تصاویر موجود از شهرهای اروپایی که ناصرالدین شاه در دست داشت و سبب علاقه مندی او به ساختمان‌های معماری غربی شده بود. به عنوان دلایل این تقلیدات اشاره کرد؛ از جمله این عمارت‌ها، شمس العماره یا عمارت خورشید بوده است که می‌توان آن را شاخص‌ترین و مرتفع‌ترین ساختمان دارالخلافه ناصری دانست که به عنوان نماد و جلوه‌ای از گرایش به سمت تمدن و معماری فرنگی از آن یاد شده است. احداث این ساختمان به سال ۱۲۸۲ هجری قمری (۱۲۴۴.۵ ش.، ۱۸۶۵ م) باز می‌گردد که ناصرالدین شاه دوستعلی خان نظام الدوله معیرالممالک را مامور به این امر کرد و بعد از تهیه طرح و نقشه شمس العماره به دست وی معماری آن به استاد علی محمد کاشی سپرده شد. ساخت این بنا در ۵ طبقه در ضلع جنوب شرقی کاخ گلستان دو سال به طول انجامید. (شکل ۲)

در باب سپردن این ماموریت به دوست علی خان معیرالممالک نقل است: «که روزی ناصرالدین شاه دوست علی خان نظام الدوله معیرالممالک را گفت کاخی بلند می‌خواهم که از بالای آن دورنمای شهر و مناظر اطراف نمایان باشد.» (معیرالممالک، ۱۳۶۱: ۴۳) (شکل ۳).

شکل ۳- عکس سمت شرقی دارالخلافه از بالای شمس العماره گرفته شده است. در سمت راست بالا مسجد سپهسالار و در سمت چپ وسط، خانه امام جمعه است. (مأخذ: تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد نخست، سازمان میراث فرهنگی کشور، اسفند ۱۳۷۴: ۶۱۴)

شکل ۲- شمس العماره توسط محمود خان صبا در سال ۱۲۸۵ ه.ق. (۱۲۴۷ ش.ه) کشیده شده است. (مأخذ: آلبوم خانه کاخ گلستان)

در روزنامه شرف، نمره بیست و هفتم مورخ جمادی الاول ۱۳۰۲ آمده است: «عمارت مبارکه رفیع شمس‌العماره که نظیر عمارت سلطنتی بسیار خوب فرنگستان و در مناعت و متانت بنا و شکوه منظر و بداعت وضع اول بنای سلطنتی ایران می‌تواند بود در سال یک هزار و دویست و هشتاد و چهار برحسب امر قدر قدر جهانمطاع همایون شاهنشاهی ادام‌الله سلطانه و مباشرت و مواظبت مرحوم نظام‌الدوله دوستعلی خان معیرالممالک با مخارج و مصارف گزاف دولت در سمت شرقی باغ سلطنتی همایونی که طرف دیگر آن منظر به ابتدای خیابان مبارکه ناصری دارد بنا گردید. این بنا مشتمل بر شش مرتبه است و تالارها و اتاقها و بالاخانه‌های عالی‌میزین دارد که همه آینه کاری و حجاری سنگ مرمر ممتاز منبت شده و مبله‌های ممتاز و نفایس گرانبها و بساط‌های عظیم‌النظیر و پرده‌های تصویر اساتید فرنگ دارد و بنائی از هر جهت به این آراستگی و رفعت و خوش منظری و شکوه کمتر در عالم دیده و شنیده شده است...»

۵-۴-۱- عملکرد

در باب این عمارت ارزنده عملکردهای متفاوتی در آن دوره مشاهده شده است؛ عملکرد اصلی آن را می‌توان به جهت تماشای شهر تهران و اطراف آن از بالای ساختمان توسط ناصرالدین شاه و مهمانان وی و اهل حرم ذکر کرد از دیگر موارد عملکردی جنبه تشریفاتی آن بوده است و در ایوان و سالن‌های پرترتین و باشکوه آن از مقامات سرشناس پذیرایی شده است البته این ساختمان به لحاظ آنکه مرتفع‌ترین ساختمان تهران بود، در بسیاری از نقاط شهر توسط رعایای پادشاه قابل رویت و به صورت نماد و جلوه‌ای از قدرت و تمول و در عین حال ذهنیت فرهنگ مآبانه پادشاه بوده است. (قبادیان، ۱۳۹۲:۷۴) (شکل ۴)

شکل ۴- نمایی از تهران و بنای شمس‌العماره در دوران ناصرالدین شاه قاجار، ۱۶۲۷، ۱ (ع (مأخذ: iichs.org)

۵-۴-۲- سبک‌شناسی

سبک این ساختمان کاملاً در مقوله شیوه‌های تهرانی می‌گنجد و یکی از بهترین نمونه‌های اجرا شده در این شیوه است. کلاه فرنگی‌ها، ساعت و ارتفاع این ساختمان غیر مذهبی شباهت زیادی با ساختمان‌های اروپایی دارد، ولی در عین حال این ساختمان بی‌شباهت به معماری ساختمان‌های سنتی ایران نیست. ساختمان شمس‌العماره دارای ایوان، قوس‌های جناغی و تزئینات کاشی‌کاری و آئینه‌کاری به شیوه اصفهانی است. ولی در عین حال دارای قوس‌های نیم دایره، ستون‌های شبه آیونیک، ساعت و کلاه فرنگی می‌باشد. اهمیت دیگر این بنا این است که با توجه به عکس‌ها و ساختمان‌های به جا مانده از دوره قاجاریه، شمس‌العماره اولین ساختمانی است که در آن ستون‌ها و نرده‌های چدنی به کار برده شده است. (قبادیان، ۱۳۹۲:۷۴) (جدول ۲).

جدول ۲- بررسی عناصر کالبدی شمس‌العماره

عناصر کالبدی شمس‌العماره	معماری سنتی ایرانی	معماری نئوکلاسیک غربی
قوس جناغی	√	
قوس نیم دایره و یا سهمی		√
مقرنس کاری	√	
آئینه کاری	√	
کاشی کاری	√	
ستون و نرده‌های چدنی		√
بام شیب دار با شیروانی		√
تصاویر واقع‌گرا		√
تزئینات انتزاعی	√	

۵-۴-۳- مصالح

می‌توان در مورد این بنا به این نکته اشاره کرد که شمس العماره بر اساس بعضی از طرح‌های ساختمان‌های مرتفع اروپایی ساخته شده اما از مصالح سنتی در آن استفاده شده است. (خلیلی پور، ۱۳۹۰: ۸۴) مصالح مورد استفاده در این ساختمان مصالح بنایی و عمدتاً آجر است. سیستم سازه‌ای بنا به صورت دیوار باربر با طاق‌های آجری و چوبی است. قاب در پنجره‌ها و بعضی از ستون‌ها نیز چوبی هستند. برای آزاره ساختمان از سنگ مرمر استفاده شده و پله‌ها با کاشی پوشیده شده است. از مصالح فرنگی نیز در این ساختمان استفاده گردیده است. برای پوشش بام از شیروانی و برای نرده‌ها و تعدادی از ستون‌ها از چدن استفاده شده است. خرپای مورد استفاده برای شیروانی چوبی است. (قبادیان، ۱۳۹۲: ۷۴)

۵-۴-۴- عناصر

عناصر تشکیل دهنده این ساختمان نیز بخشی ایرانی و بخشی فرنگی است. در این ساختمان از ستون‌ها و سرستون‌های سبک صفوی (مقرنس) و قوس جناغی استفاده شده که ریشه در شیوه اصفهانی دارد در عین حال از ستون‌های چوبی و چدنی با سرستون کورنتین بام شیبدار سنتوری قوس نیم دایره و ساعت استفاده شده است. این ساختمان اولین بنای مسکونی برونگرا در تهران است که دید به بیرون فضای کاخ و محوطه آن دارد و در معرض دید افراد خارج از محوطه خصوصی کاخ قرار دارد. (قبادیان، ۱۳۹۲: ۷۵)

۵-۴-۵- تزئینات

تزئینات ساختمان نیز همانند دیگر بخش‌های بنا به صورت تلفیقی از تزئینات شیوه اصفهانی و نئوکلاسیک است. کلیه سطوح داخلی و خارجی این کاخ تزئین شده و کمتر جایی در بنا یافت می‌شود که فاقد تزئینات باشد. البته سطوح تزئین شده و میزان ظریف کاری در طبقات پائین بیشتر و به تدریج در طبقات بالا کمتر است. تزئینات شامل گچ کاری، آینه کاری، کاشی کاری، آجرکاری، چوبکاری و حجاری است. نقوشی که بر روی سطح فوق نقش بسته شامل نقوش ایرانی مانند اسلیمی، گره چینی، قطار بندی و مقرنس است. نقوش فرنگی مانند نقاشی واقع گرا (تصویر گیاهان به صورت طبیعی و ساختمان‌های فرنگی) و حجاری با ترسیمات و نقوش واقعی و مجسمه سازی است. (قبادیان، ۱۳۹۲: ۷۵) (شکل ۵).

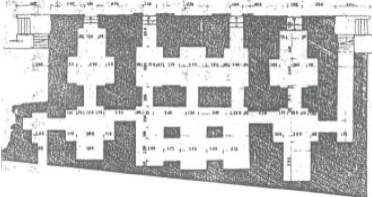
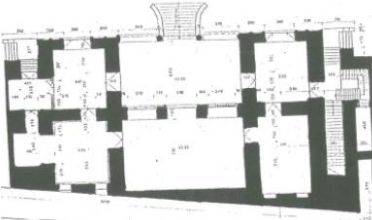
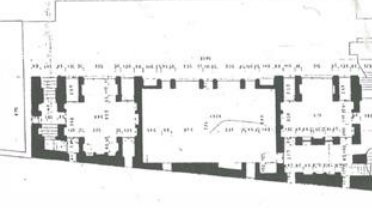
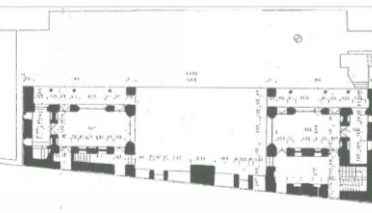
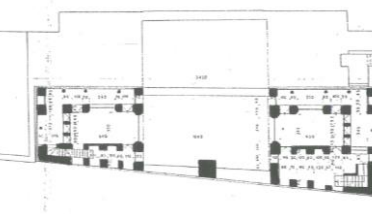

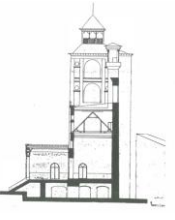

شکل ۵- نمای داخلی شمس العماره
(ماخذ: رضا امیریان، ۱۳۹۴)

۵-۴-۶- شکل کالبدی

این بنا دو برج هم شکل دارد که از طبقه دوم به بعد دو برج شمالی و جنوبی شروع و طبقات سوم و چهارم را تشکیل می‌دهد. کاشی کاری و پنجره‌سازی آن ایرانی است و بهره‌ای هم از معماری غربی دارد (ذکاء، ۱۳۶۹: ۳۴۵) ارتفاع این بنا ۴۰ ذرع برابر با ۴۲ متر و ۴۰ سانتی متر است. (خلیلی پور، ۱۳۹۰: ۸۲) پلان ساختمان در طبقات پایین به شیوه اصفهانی است یعنی پلان تنها از یک سمت، رو به حیاط مرکزی باز می‌شود. ایوانی بزرگ رو به حیاط در وسط طبقه همکف قرار دارد. جهت دسترسی به طبقات فوقانی پله‌ها همانند اکثر بناهای مسکونی در ایران در پستوهای پشت اطاق‌های اصلی قرار گرفته اند. نظام گردشی ساختمان نیز ایرانی است؛ یعنی ارتباط از طریق اتاق به اتاق صورت می‌گیرد. بر روی محور ایوان طبقه همکف، پله‌ای بزرگ رو به حیاط وجود داشته که ملهم از سبک نئوکلاسیک است. در معماری ایران در دوره اسلامی پله بر روی محور اصلی بنا کمتر دیده شده است. این پله بعدها برجیده می‌شود و در حال حاضر وجود ندارد. پلان‌ها در طبقات فوقانی حالت برونگرا دارند. در هر چهار سمت ساختمان بازشوهایی به بیرون وجود دارد. وجه غالب نما در طبقات فوقانی به معماری فرنگی شباهت پیدا می‌کند.

جدول ۳- مدارک معماری از شمس‌العماره

	<p>پلان زیرزمین شمس‌العماره</p>
	<p>پلان همکف شمس‌العماره</p>
	<p>پلان طبقه اول شمس‌العماره</p>
	<p>پلان طبقه دوم شمس‌العماره</p>
	<p>پلان طبقه سوم شمس‌العماره</p>
	<p>نمای غربی عمارت شمس العماره</p>
	<p>برش عرضی از عمارت شمس العماره</p>

خصوصاً وجود کلاه فرنگی‌ها، ساعت و بازشو در چهار سمت ساختمان نمودی از این مطلب است لازم به ذکر است که ساعت بالای شمس‌العماره از طرف ملکه ویکتوریا، پادشاه انگلستان به ناصرالدین شاه اهداء شده بود. در مقطع ساختمان نیز التقاط معماری ایرانی و فرنگی دیده می‌شود. دیوارهای ضخیم باربر آجری و طاق‌های تخت آجری در مقابل خرپا و سطوح شیبدار بام، تلفیق این دو شیوه معماری را نشان می‌دهد. (قبادیان، ۱۳۹۲:۷۵) (جدول ۳)

۵-۴-۷- تحلیل نهایی

بنای شمس‌العماره به تحقیق نقطه عطفی در تاریخ معماری کشور ما محسوب می‌شود. شمس‌العماره یا به عبارتی خورشید ساختمان‌ها به عنوان مرتفع‌ترین ساختمان شهر تهران نمادی از سلطه حکومت و بینش فکری حاکم بود. منبع الهام این ساختمان همانند دیگر موارد دربار ناصرالدین شاه، تلفیقی از سنت و نوگرایی بوده است. همچنان که فرهنگ و شیوه ظاهری زندگی غربیان بر روی یک قالب ایرانی، الگوی طبقه ممتاز و در راس آن پادشاه بود، نماد کالبدی آن در شمس‌العماره تجلی یافت. تا قبل از شمس‌العماره سواد شهر و نمادهای شاخص شهر تماماً انعکاسی از فرهنگ و شیوه زندگی سنتی ما ایرانیان بود. ولی اکنون کلاه فرنگی‌ها و برج ساعت شمس‌العماره جایگزین مناره‌ها و گنبد‌های مساجد شده و نمادهای فرنگی الگوی جدیدی بود که به عنوان شاخص‌ترین سمبل‌های شهر جایگزین نمادهای سنتی گردیده بود. این ساختمان شش طبقه اولین بنا با نمای بیرونی در شهر تهران بود و پادشاه از فراز آن می‌توانست شهر و ساکنان شهر را نظاره کند. مردم شهر نیز با نظاره به این ساختمان می‌توانستند شوکت و جلال حاکم و نمود کالبدی ذهنیت وی را مشاهده نمایند. (قبادیان، ۱۳۹۲)

۶- نتیجه گیری

معماری قاجار به خوبی روند رو به رشدی را در معماری سنتی ایران به وجود آورد و نوآوری‌های جسورانه‌ای را رقم زد اما نتایج حاصل شده حاکی از آن است که نتوانست به موفقیت کافی در خلق معماری نوین دست پیدا کند. (نمودار ۳).

<p>- واقع‌گرایی در تصاویر گیاهی</p> <p>- واقع‌گرایی در تصاویر انسان و حیوان</p> <p>- استفاده از خطوط هندسی یونان و روم باستان</p> <p>- نصب مجسمه بر روی بنا</p>	۱- تزئینات
<p>- بام شیبدار و ستوری</p> <p>- بالکن</p> <p>- ستون‌ها و سر ستون‌های یونانی</p> <p>- قوس‌های رومی</p> <p>- نرده به شکل صراحی</p>	۲- عناصر تشکیل‌دهنده ساختمان
<p>- تلفیق نماهای سنتی ایران با نماهای نئوکلاسیک</p> <p>- تقلید کامل از نماهای نئوکلاسیک فرنگ بر روی کل بنا -</p>	۳- نما
<p>- برون‌گرایی</p> <p>- بام شیبدار</p> <p>- بالکن</p> <p>- محوریت راه پله</p>	۴- مقطع
<p>- برون‌گرایی</p> <p>- بالکن</p> <p>- محوریت پله</p>	۵- پلان
<p>- آهن سفید جهت پوشش بام</p> <p>- چدن جهت ساخت ستون و نرده</p>	۶- مصالح

نمودار ۳- روند تاثیر معماری اروپایی بر بخشهای مختلف ساختمان‌های شاخص عصر ناصری، (قبادیان، ۲۳۸: ۱۳۸۳)

این نوگرایی‌ها و ماحصل ترکیب معماری سنتی ایران و نئوکلاسیک غرب پیشروی‌های نوینی را برای اولین بار در ساختمان شمس‌العماره به ارمغان آورد. نظیر ساخت ساختمان‌های بلند مرتبه استفاده از اسکلت‌های فلزی و مصالح نوین نظیر چدن و همچنین تلفیق هنرهای معماری سنتی ایرانی و فرنگی و پلان‌های برون‌گرا، بر خلاف شیوه‌های کالبدی گذشته را در برداشت. بررسی و تحلیل فوق‌الذکر در باب عمارت شمس‌العماره موید این است که نمی‌توان تمامی آثار این دوران معماری ایران را مدنظر قرار نداد و بی‌ارزش تلقی کرد و وجوه مثبت آن را به طور کامل نادیده گرفت، این پژوهش گواهی است بر ارزش معماری این بنا و پاسخی است بر نقدهای سختگیرانه و گاهی بی‌انصافانه در مورد معماری ارزنده این دوره از معماری معاصر ایران.

منابع

۱. بانی مسعود، امیر. (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران - در تکاپوی بین سنت و مدرنیته. نشر هنر معماری قرن، تهران.
۲. پوپ، آرتور. (۱۳۶۶). معماری ایران. ترجمه؛ غلامحسین صدری افشار. نشر انزلی، ارومیه.
۳. پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۶۹). شیوه‌های معماری ایران. تدوین غلامحسین معاریان، موسسه نشر هنر اسلامی، تهران.
۴. خلیلی پور، اکرم. (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی معماری و هنرهای جنبی دوره صفویه و قاجار. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

۵. دفتر پژوهش کاخ گلستان. (۱۴۰۲).
۶. دفتر فنی کاخ گلستان. (۱۴۰۲)
۷. ذکا، یحیی. محمد حسن سمسار. (۱۳۶۹). نشر سروش، تهران.
۸. روزنامه شرف. (۱۳۰۲). نمره بیست و هفتم، تهران.
۹. سرداری، مازیار. (۱۴۰۲). همایش سبک شناسی معماری ایران
۱۰. قبادیان، وحید. (۱۳۸۳). معماری در دارالخلافة ناصری - سنت و تجدد در معماری معاصر تهران. نشر پشتون، تهران.
۱۱. قبادیان، وحید. (۱۳۹۲). سبک شناسی و مبانی نظری در معماری معاصر ایران. نشر علم معمار، تهران
۱۲. کاخ گلستان. (۱۴۰۲). اسناد و مدارک میراث فرهنگی. دفتر فنی، تهران.
۱۳. کرزن، جرج ناتانیل. (۱۳۶۷). ایران و قضیه ایران. ترجمه؛ غلامعلی وحیدمازندرانی. نشر علمی و فرهنگی، تهران.
۱۴. کوهستانی اندرزی، حسین. (۱۳۹۶). تاثیر هنر غرب بر معماری دوره قاجاریه. موسسه آموزش عالی وحدت.
۱۵. گدار، آندره. (۱۳۵۸). هنر ایران. ترجمه؛ بهروز حبیبی. نشر دانشگاه ملی ایران، تهران.
۱۶. معیرالممالک، دوستعلیخان (۱۳۶۱) یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه. نشر تاریخ ایران، تهران.
۱۷. وبگاه کاخ گلستان